

بررسی سیر مهدی‌پژوهی در غرب بعد از انقلاب اسلامی ایران

زهیر دهقانی آرانی^۱؛ محمد کزازی^۲

چکیده

آشنایی هرچه بیشتر با تلاش‌ها و اهداف محققان غربی فعال در حوزه مهدویت، از عمده ضرورت‌های عصر حاضر در دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی می‌باشد. یکی از لوازم تحقق این هدف، بررسی تحولات شیعه‌پژوهی به‌طور خاص تحقیقات مربوط به حوزه مهدویت در ادوار چهارگانه شیعه‌شناسی، با تمرکز بر تحول این مطالعات، در عطف تاریخی ۱۹۷۹ میلادی می‌باشد. در این پژوهش، با جست و جوی گسترده در آثار مستشرقان به منظور یافتن مطالعات مهدوی، تحلیل آرا و تطبیق دیدگاه‌ها با وقایع، سعی در ارتقا کیفیت اطلاعات به دست آمده، تلاش شده است. محصول این تحقیق، آشنایی با بخش‌هایی از حجم گسترده پژوهش‌های مهدوی مستشرقان غربی و بررسی برخی از مهم‌ترین آرای این افراد می‌باشد. با توجه به تقویت مطالعات مهدوی در دوران بعد از انقلاب اسلامی ایران، به‌خصوص پس از وقایع ۱۱ سپتامبر و با عنایت به جایگاه ویژه و پرچم‌داری برخی گروه‌های ضد اسلامی، همچون صهیونیسم در این مطالعات، ورود گسترده و سازمان‌یافته نهادهای حوزوی و دانشگاهی به حوزه مهدی‌پژوهان غربی ضروری می‌نماید.

واژگان کلیدی: مهدویت، مستشرقان، مهدی‌پژوهان غربی، انقلاب اسلامی

^۱. پژوهشگر پژوهشکده مهدویت و موعودگرایی انتظار پویا، ایمیل: Zdarani@yahoo.com.

^۲. دانش‌آموخته سطح ۳ مرکز تخصصی مهدویت قم، ایمیل: Mohamadamin@yahoo.com.

مقدمه

عدم گنجایش انقلاب سال ۱۳۵۷ مردم ایران در قالب الگویی انقلاب‌های پیشین آن و محدود نبودن شاخصه‌های آن در مؤلفه‌های متداولی که تا آن زمان در دانش علوم سیاسی برای انقلاب‌ها بیان شده بود، پژوهشگران بسیاری را به مطالعه در مورد این پدیده واداشت. اگرچه محققان غربی از قرن‌ها قبل بر روی اسلام و مکتب تشیع همواره دارای مطالعاتی بوده‌اند؛ از آن‌جا که انقلاب اسلامی ایران در میان سایر انقلاب‌ها دارای ویژگی‌های منحصر به فردی بود، جلب توجه بیش از پیش پژوهشگران غربی، به مردم ایران، دین اسلام و مکتب تشیع را باعث گردید.

تحقیقات صورت گرفته در این باره، همچون مطالعات بر روی سایر پدیده‌ها، شامل ساحت‌ها، موضوعات و انگیزه‌های متعددی بوده است؛ ساحت‌هایی همچون سیاست، اجتماع، فرهنگ، جغرافیا و اقتصاد و موضوعاتی مانند قرآن، حدیث، فلسفه، کلام، ادبیات، عرفان و تاریخ. همچنین انگیزه‌هایی که گاه به شناخت و معرفی به سایرین و گاه شناخت مؤلفه‌های ضعف، جهت وارد آوردن لطمه بدان معطوف بوده است. در این میان، پژوهش‌های مهدوی محققان غربی، به‌ویژه پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، از برجستگی‌هایی، هم از لحاظ کمیت و هم کیفیت برخوردار گشته است. به نظر می‌رسد عامل این برجستگی، نقش عمده این آموزه در شکل‌گیری نهضت امام خمینی و سرانجام آن، یعنی پیروزی انقلاب اسلامی و تشکیل حکومت باشد. ژان پیر فیلو^۱ محقق فرانسوی مدرسه عالی پو در بیان نقش این آموزه در انقلاب ایران می‌گوید: انقلاب سال ۱۹۷۹ در ایران، موجب گسستی عمیق در سنت و روش آرامش‌گرایی شیعیان شد؛ چرا که امام خمینی برداشت جدیدی از آموزه مهدویت ارائه کرد و از عناصر منجی- باوری شیعی برای موفقیت خود بهره برد.^۲ الیور لیمن^۳، پژوهشگر آمریکایی دانشگاه‌های کمبریج و کنتاکی نیز انقلاب اسلامی را عامل تغییر نگاه‌ها به شیعه مبنی بر انفعال و سکوت سیاسی آن‌ها تا پیش از انقلاب بیان می‌کند.^۴

همچنین در زمینه آرا و آثار مستشرقان، به‌ویژه فعالان عرصه شیعه‌پژوهی و مهدویت آثار متعددی وجود دارد، همچون: «بررسی و نقد دیدگاه‌های جوئل ریچاردسون در زمینه مهدویت»،

1. Jean Pierre Filiu.
2. Filiu, Apocalypse in Islam, p.79.
3. Oliver Leaman.
4. Leaman, The Mahdi as a Source of Doctrinal Differentiation in Islam, p.65.

نوشته زهیر دهقانی آرانی و مهدی یوسفیان؛ «نقد و بررسی دیدگاه‌های تیموتی فرنیش در زمینه مهدویت»، نوشته زهیر دهقانی آرانی و سید رضی موسوی گیلانی؛ «جایگاه اصول اعتقادات شیعه دوازده‌امامی در آثار شیعه‌شناسان غربی»، نوشته مریم صانع‌پور و «بررسی و نقد دیدگاه هاینس هالم و اندرو جی نیومن درباره مهدویت و مسائل پیرامونی»، نوشته اصغر فروغی ابری و ندا بدیعیان‌فرد. نزدیک‌ترین اثر به این پژوهش مقاله‌ای است با عنوان «دوره‌های مهدویت پژوهی مستشرقان»، نوشته علی اکبر جعفری و عبدالعلی ترابی ورنوسفادرائی که محور تقسیم ادوار مهدی‌پژوهی را حکومت صفویه قرار داده است. نوع زاویه نگاه، در تعیین نقاط تاریخی عطف مطالعات مهدوی، کم‌توجهی و عدم برجسته‌سازی تأثیر انقلاب اسلامی ایران، بی‌توجهی به وقایع سپتامبر ۲۰۱۱، پرداخت بیش از حد لزوم به آرا و افکار مستشرقان و عدم بهره‌وری از منابع اصلی آثار مستشرقان؛ از جمله خلاهایی است که رفع آن‌ها ارائه اثر کامل‌تر را اقتضا می‌کرده است. ویژگی تحقیق پیش رو، بررسی جنبه‌های مختلفی از ارتباط مطالعات مهدی‌پژوهی در غرب معاصر با انقلاب اسلامی ایران می‌باشد. بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد سنخ نگاه این مطالعه از حیث بررسی ارتباط میان این دو پدیده، تاکنون به‌طور مستقل، مورد دقت قرار نگرفته است.

ادوار مهدی‌پژوهی

با نگاهی به کارهای صورت گرفته در زمینه مهدویت، می‌توان ادوار مهدی‌پژوهی در غرب را چهار دوره دانست: این دوره‌ها به اجمال عبارتند از سال ۱۸۲۸ (که تاریخ اولین اثر مهدوی در دسترس می‌باشد) تا ۱۹۴۵ (مصادف با پایان جنگ جهانی اول)؛ دوره دوم از ۱۹۴۵ تا ۱۹۷۹ (مصادف با پیروزی انقلاب اسلامی ایران)؛ دوره سوم از ۱۹۷۹ تا سال ۲۰۰۱ (مقارن با حملات یازدهم سپتامبر در آمریکا) و آخرین دوره، از ۲۰۰۱ تا کنون. در این نگاره نگاهی آماری به کارهای صورت گرفته در دوره چهارم ارائه و برجسته‌ترین آثار آن معرفی خواهد شد. همچنین برخی از مهم‌ترین آرای دوره چهارم مهدی‌پژوهی در غرب، مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

بررسی اجمالی زمینه‌ها و آمار کارهای صورت گرفته

همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، در دو قرن اخیر، مطالعات شیعه‌شناسانه، همواره در میان محققان غربی وجود داشته است؛ اما در دو مقطع تاریخی، توجهات به این سوژه مطالعاتی، بیش از دو برابر افزایش یافته است. اولین نقطه عطف این سیر، سال ۱۹۷۹ میلادی، مصادف با پیروزی انقلاب اسلامی ایران و دومین اتفاقی که موجب جلب بیش‌تر توجهات جامعه علمی غرب به مهدویت شد؛ حادثه یازدهم سپتامبر ۲۰۰۱ بوده است. خط پررنگ و برجسته استکبارستیزی

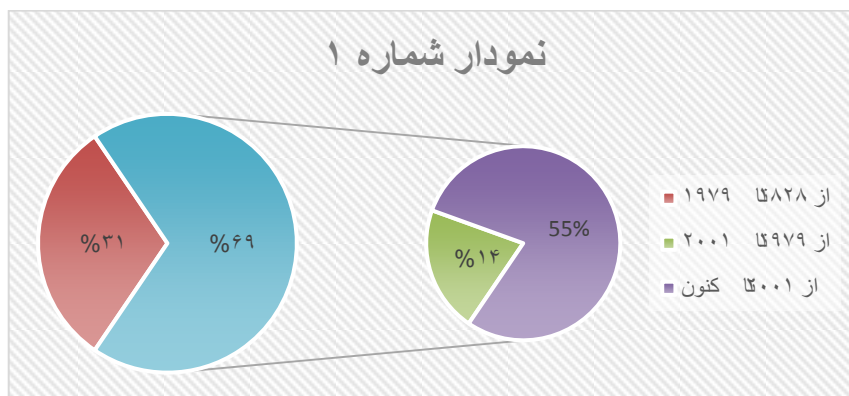
معارف اسلامی، که نمونه بارز آن انقلاب اسلامی ایران بود، طی دو دهه مطالعات اسلام‌شناسانه و شیعه‌پژوهانه دانشمندان غربی، از چشم سران این کشورها دور نمانده و با توجه به ظرفیت گسترده این مکتب، در صدد ریشه‌کنی آن برآمده‌اند و از جمله این‌ها پروژه‌ای با نام «اسلام‌هراسی» است که در رأس آن گروه اسلامی «القاعده الجهاد»، معروف به «القاعده» قرار داشت. از جمله مهم‌ترین ویژگی‌های این گروه، منجی‌گرایی فعال، به معنای اعتقاد به زمینه‌سازی ظهور منجی آخرالزمان، از طریق تأسیس «خلافت» بود.^۱ همین امر، توجه دو چندان بسیاری از محافل علمی و سیاسی را به مسئله مهدویت موجب شد.

در میان پژوهشگران غربی صاحب اثر در حوزه مهدویت، مجموعاً با ۱۹۳ نفر از محققانی رو به رو هستیم که در زمینه مهدویت، صاحب دیدگاه می‌باشند. در این میان، اولین اثر در دسترس، به جوزف توسان رینو^۲ مربوط می‌باشد که در سال ۱۸۲۸ نگاشته شده است. غیر از این ۱۹۳ نفر، ۵۲ نفر دیگر نیز دارای آثاری، اعم از کتاب، مقاله و سخنرانی در موضوع مهدویت می‌باشند. البته این افراد، مانند گروه قبل، در این حوزه صاحب نظر نبوده و تنها، تک‌نگاری‌هایی را در این موضوع دارا هستند.

از نظرگاه کمی، ۱۳۱ نفر از مجموع ۱۹۳ صاحب‌نظر غربی حوزه مهدویت، یعنی ۶۹٪ آن‌ها افرادی هستند که اثر یا آثاری بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، یعنی دوره‌های سوم و چهارم داشته‌اند. از این ۱۳۱ نفر نیز، ۱۰۴ نفر کتاب‌ها و مقالاتی در سال‌های بعد از ۲۰۰۱ داشته‌اند که عدد ۷۹٪ را نشان می‌دهد. این عدد حاکی از رشد ۳/۷ برابری تعداد افرادی است که در دوره چهارم نسبت به افراد دوره سوم، آثاری منتشر کرده‌اند. در مقایسه تعداد افراد دارای اثر، طی ۱۸ سال اخیر، به انضمام تعداد مستشرقانی که از سال ۱۸۲۸ پا به این عرصه گذاشته‌اند، معلوم خواهد شد که بیش از نیمی (یعنی ۵۵٪) از این مستشرقان در بازه زمانی ۱۸ سال اخیر قرار گرفته‌اند.

^۱ مک‌کانت، رستاخیز داعش، ص ۳۴.

^۲ Joseph Toussaint Reinaud.

برخی از محققان شاخص عرصه مهدویت شیعی

۱. دیوید کوک^۱

دیوید برایان کوک، متولد آمریکا و فارغ التحصیل رشته مطالعات اسلامی در مقطع دکتری از دانشگاه شیکاگو^۲ است. وی رساله دکتری خود را با عنوان «شروع اسلام در سوریه در دوره اموی»، در سال ۲۰۰۱ نگاشته است. با توجه به تخصص علمی کوک، تحصیل کوک در مقطع کارشناسی دانشگاه عبری اورشلیم، با توجه به گرایش علمی او، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌گردد. او هم‌اکنون در دانشگاه رایس آمریکا با رتبه دانشجویی، به فعالیت‌های پژوهشی مربوط به دو حوزه اسلام افراطی رمزآلود (کاوشی در تحول مذهبی جادویی و عرفانی صورت گرفته در جنبش‌های تکفیری اسلامی تندرو) و گفتمان آخرالزمانی رمزآلود شیعه مشغول می‌باشد.

برخی از مهم‌ترین نگاه‌های دیوید کوک عبارتند از:

۱. مطالعاتی در مورد نگاه آخرالزمانی مسلمانان: این کتاب که در سال ۲۰۰۳ منتشر شده، حاوی یک مقدمه، ۸ فصل و چند ضمیمه در مورد تبیین نگاه آخرالزمانی مسلمانان می‌باشد. وی در این کتاب، به جنبه‌های مختلف آخرالزمان اسلامی، ذکر برخی روایات آخرالزمانی و اصحاب امام مهدی و مکان‌های آن‌ها می‌پردازد.
۲. گفتمان آخرالزمانی معاصر مسلمانان: شیوه پردازش کوک در این کتاب، اتکا بر مجموعه‌ای از موضوعات مطرح در میان نویسندگان معاصر مسلمان در زمینه مسائل آخرالزمانی است. این کتاب در سال ۲۰۰۵ منتشر شده است.

¹. David Brayan Cook.

². University of Chicago.

۳. شناخت جهاد؛
۴. شهادت در اسلام؛
۵. درک و نشان‌یابی حملات انتحاری؛
۶. کتاب الفتن: سنت آخرالزمانی مسلمانان سوری؛ ترجمه مقابله‌ای کتاب نعیم بن حماد مروزی.

وی همچنین مقالات متعددی در زمینه مهدویت نگاشته است، عناوینی همچون: نگاه‌های آخرالزمانی به سال ۲۰۰ هجری و وقایع پیرامونی آن؛ عراق، مرکز سناریوهای آخرالزمانی؛ جنبش‌های آخرالزمانی شیعی و سنی در دوره آغازین اسلام؛ منابع هزاره‌گرایی اسلامی؛ ترس مسلمانان از سال ۲۰۰۰؛ انتظار برای امام دوازدهم؛ گفتمان آخرالزمانی معاصر شیعی و گمانه‌زنی‌ها در لبنان و ایران؛ زمینه‌های ضد یهودی در گفتمان جهادی و آخرالزمانی مسلمانان؛ منجی‌گرایی در هلال شیعی؛ اسلام و آخرالزمان؛ آغاز اسلام با رنگ و بوی جنبشی آخرالزمانی؛ آخرالزمان اخلاقی (معنوی) در اسلام نیز بخشی از مقالات وی در زمینه مهدویت است.

وی همچنین مقالات دایرة‌المعارفی تدوین و نیز سخنرانی‌هایی مرتبط با اسلام شیعی ایراد کرده است. ارزیابی کلی از وی، تصویر شخصیتی پرتلاش طی دو دهه حیات علمی را نشان می‌دهد. وی برای تحقیقاتش به ایران سفر و از نقاط مذهبی مهمی بازدید کرده است. از جمله در سال‌های ۱۳۸۶ و ۱۳۹۱ به مشهد سفر کرد و از حرم مطهر رضوی و مرکز جامعه المصطفی العالمیه این شهر و همچنین در قم از مراکز علمی و حوزوی و نیز جمکران بازدید کرده است. به دلیل محدودیت این مقاله، در ادامه به بررسی برخی از آرای گسترده کوک در موضوع نگاه آخرالزمانی اسلام و منجی‌گرایی اسلامی پرداخته خواهد شد:

آخرالزمان اسلامی

از دیدگاه کوک، مسائل آخرالزمانی و منجی، از مهم‌ترین مسائل اسلامی و نیز پرطرفدارترین موضوعات در میان مسلمانان است. او مدعی است این گرایش، در چهار عنصر اصلی تحولات بومی، رویدادهای تاریخی، تفسیر قرآن و منابع خارجی ریشه دارد. از دیگر زمینه‌های مهم شکل‌گیری این باورها، از نظر این محقق، رشد اسلام در سوریه (و تاحدودی عراق) است که به نوعی این دو منطقه مرکز تلاقی ادیان مختلف یهودی، مسیحی و حتی زرتشتی بوده و تفکرات آخرالزمانی مردمان حاکم در آن عصر و نیز اعتقادات و تعصبات گذشته، بر این موضوع تأثیر شگرفی داشته است. البته به اعتراف کوک، این، به معنای گرت‌برداری کامل و عدم اصالت نگاه آخرالزمانی اسلام نیست؛ چراکه این موارد با ورود به اسلام، گزینش شده و تغییر و تحول یافته-

اند. وی با تأمل در روایات، محتوای آخرالزمانی این روایات را به سه بخش تاریخی، فراتاریخی و اخلاقی تقسیم کرده و جداگانه به تحلیل هریک می‌پردازد.^۱ در بخش تاریخی، به عناصری همچون شخصیت‌ها، مکان‌ها و عناصری قابل تشخیص تاریخی می‌پردازد.^۲

آخرالزمان فراتاریخی در نگاه کوک، مواردی را شامل می‌شود که به‌طور کلی با رویدادهای تاریخی، ظاهراً بی‌ارتباط بوده و صرفاً با نگاه فرجام‌خواهانه تنظیم شده‌اند. از جمله این موارد، جریان ابن صیاد و دجال، سفیانی، دابه الارض، یأجوج و مأجوج، جساسه، شعیب‌بن‌صالح و خسف بیداء است.^۳ آخرالزمان معنوی (اخلاقی)، تقسیم دیگری است که دیوید کوک در میان روایات و ایده‌های آخرالزمانی اسلام بدان پرداخته است. از منظر او، آخرالزمان اخلاقی در اسلام، بیانیه‌ای دینی، سیاسی و اجتماعی مختصر است که از قالبی خاص استفاده و به مخاطبان القا می‌کند که اکنون پایان جهان رسیده است. در این نگاه، مسائلی همچون شیوه برخورد با مردم، ساختارهای قدرت، تشکیلات مذهبی و نگاه به جامعه آرمانی و عدالت محور مورد بررسی قرار می‌گیرند.^۴

آخرالزمان در قرآن

یکی از مباحث قابل توجه و تأمل در تحقیقات دیوید کوک، گزاره‌های آخرالزمانی قرآن است. او با توجه به وعده‌های بسیار قرآنی، درباره تحقق قریب الوقوع قیامت، که از آن به «پایان جهان» تعبیر می‌شود و نیز استنادات فراوان روایات آخرالزمانی به قرآن، این کتاب را به شدت آخرالزمانی تلقی می‌کند. وی با رجوع به روایت، آمار جالب توجهی از استنادات قرآنی موجود در روایات آخرالزمانی گردآوری کرده است. نتیجه این بررسی ۴۹۰ ارجاع قرآنی موجود در روایات است. از این تعداد ۲۷۹ مورد مختص به منابع شیعه، ۱۴۸ مورد ویژه منابع سنی و ۶۳ مورد مشترک می‌باشد.

تشابهات نگاه آخرالزمانی اسلام و مسیحیت

وی در بخش‌های مختلفی از آثار خود به این موضوع اشاره کرده است. ظهور ضد مسیح در آخرالزمان، بازگشت عیسی از آسمان و مبارزه او با دجال، انتخاب بیت المقدس (اورشلیم) به عنوان پایتخت حکومت مسیحایی و تشابه دوران صلح و صفای پس از ظهور با عبارات کتاب

^۱. Cook, Studies in Muslim Apocalyptic, p.151.

^۲. Cook, Understanding Jihad, Berkeley, p.34.

^۳. Ibid, p.92.

^۴. Cook, Hagarism: The Making of the Islamic World, p.41.

مقدس از این جمله موارد است. به نظر می‌رسد این بیانات با انگیزه بازتعریف دانستن اندیشه آخرالزمانی و منجی‌گرایانه اسلام از مسیحیت باشد.

منجی، غیبت و انتظار در شیعه

به درستی دلیل این امر روشن نیست؛ اما او معتقد است که نخستین چهره آخرالزمانی اسلام، عیسی بوده و مهدی به جایگزینی عیسی علیه السلام نیز در زمان‌های بعد اتفاق افتاده است.^۱ دیوید کوک در مقام تحلیل این جابه‌جایی شخصیت، قدرت‌طلبی قومی خاندان پیامبر (قریش) را در سایه اسلام مطرح می‌کند. بدین صورت که قریش واقف به موقعیت قدرت‌مند منجی بوده و درصدد بهره‌مندی از این قدرت نیز بوده‌اند.^۲

در مقام جمع‌بندی فعالیت‌های این شخص، می‌توان وی را فردی جزئی‌نگر، دقیق و پرکار معرفی کرد که آشنایی‌اش با زبان فارسی و عربی این امکان را به وی داده که تحقیقات خویش را با رجوع به منابع اصلی سامان دهد. با این حال وی دارای اشکالاتی جدی در برداشتها و نتیجه‌گیری‌های خود بوده که نیازمند ورود و پاسخ اهل نظر می‌باشد.

۲. آندرو جی نیومن^۳

آندرو جی نیومن، محقق آمریکایی فارغ‌التحصیل از دانشگاه کالیفرنیا^۴ است. رشته تحصیلی وی در مقطع کارشناسی، تاریخ و در دو مقطع کارشناسی ارشد و دکتری، مطالعات اسلامی است. عنوان رساله دکتری وی "توسعه و اهمیت سیاسی مکاتب عقل‌گرا (اصولی) و سنت‌گرا (اخباری) در تاریخچه شیعه امامی از قرن سوم هجری/نهم میلادی تا قرن دهم/شانزدهم^۵ می‌باشد. عمق و دقت تحقیقات نیومن طی ۲۲ سال (از ۱۹۹۶ تا ۲۰۱۹) در مطالعات شیعی، وی را به یکی از چهره‌های شاخص در این شاخه از مطالعات اسلامی تبدیل کرده است. حوزه‌های مطالعاتی وی طبق اذعان خود او عبارتند از:

۱. تاریخ شیعه دوازده امامی؛

^۱. Cook, Understanding Jihad, Berkeley, p.178.

^۲. Ibid, p.178.

^۳. Andrew J. Newman.

^۴. University of California.

^۵. The Development and Political Significance of the Rationalist (Usuli) and the Traditionalist (Akhbari) schools in Imami Shi'i History from the Third/Ninth to the Tenth/Sixteenth Century.

۲. تاریخ فقه اسلامی؛
۳. مطالعات حدیثی؛
۴. تکامل مبادی قانونی نظریه‌ها و ایده‌های پزشکی در اسلام؛
۵. تاریخ ایران؛
۶. تاریخ و فرهنگ خاورمیانه در دوران کلاسیک، قرون وسطی و مدرن؛
۷. زبان و ادبیات فارسی؛
۸. ادبیات مدرن عربی^۱

از جمله امتیازات این محقق در تحقیقاتش آشنایی نزدیک با زبان، فرهنگ و متون اصیل جامعه هدف تحقیق می‌باشد. او مدت‌ها در ایران حضور و علاوه بر تدریس زبان انگلیسی، با محافل ادبی و دینی این کشور ارتباط داشته است. آثار منتشر شده از وی در حوزه مطالعات شیعی تا سال ۲۰۱۸ چهار اثر با عناوین «دوره شکل‌گیری تشیع دوازده‌امامی» {نگاهی} به حدیث به-عنوان گفتمان میان قم و بغداد، جامعه و فرهنگ خاورمیانه در اوایل دوران مدرن: مطالعاتی در مورد ایران صفوی، ایران صفوی: تولد دوباره یک امپراتوری فارسی، و شیعه دوازده‌امامی: وحدت و تنوع در طول حیات اسلام (۱۷۲۲-۱۶۳۲م/۱۱۳۴-۱۰۱۰ق) را تشکیل می‌دهد. از دیگر امتیازات رویکرد تحقیقی نیومن، تلاش به منظور ورود به مباحث اعتقادی بدون پیش‌داوری‌های متداول بسیاری از مستشرقان غربی، گستره وسیع و نسبتاً جامع در موضوعات منتخب برای پژوهش، تلاش برای سنجش اعتبار گزاره‌های شیعی با ملاکات شیعی، توجه به بسترهای تاریخی عقاید و احادیث شیعی و تحلیل ارتباط بین آن‌ها می‌باشد.^۲

از این محقق پرکار، مقالات و سخنرانی‌های تخصصی زیادی در حوزه شیعه‌شناسی منتشر و ایراد شده است. وی هم‌چنین در حدود ۳۰ سخنرانی مهم در حوزه‌های مختلف مطالعات شیعه داشته است. علاوه بر این موارد، فعالیت‌هایی همچون دانشیاری پژوهشی در مرکز تحقیقات علمی جهان ایرانی-هندی در فرانسه، رهبری تیم منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا در تاریخچه کتابشناسی ارتباط میان مسیحیان و مسلمانان، ویراستاری بخش ایران در دایره‌المعارف اسلام (ویرایش سوم) و برگزاری چهار سمینار علمی مهم با عنوان «تعارض شیعه و اهل سنت در اسلام: گذشته، اکنون و آینده» عضویت در هیات تحریریه اصلی بخش «مطالعات اسلامی» در

^۱ . [https://www.research.ed.ac.uk/portal/en/persons/andrew-j-newman\(fe1db6d7-4423-4b49-8ca1-533738d20778\).html](https://www.research.ed.ac.uk/portal/en/persons/andrew-j-newman(fe1db6d7-4423-4b49-8ca1-533738d20778).html).

^۲ دهقانی‌آرانی، بررسی سیر مهدی‌پژوهی مستشرقان در ۱۵۰ سال اخیر، ص ۵۳-۵۵.

«کتاب‌شناسی آنلاین آکسفورد» داشته است.^۱ از برجسته‌ترین کارهای نیومن، مطالعه تمام روایات و اسناد اصول، روضه کافی و بخشی از فروع کتاب کافی، تمام ۱۳۳۱ روایت کتاب بصائرالدرجات و تمام ۲۱۸۱ روایت باقی‌مانده از کتاب المحاسن برقی، مقایسه و دسته‌بندی موضوعات و راویان آن‌ها و تحلیل شیوه نگارش هریک از آن‌ها می‌باشد.^۲

از آن‌جا که تخصص اصلی نیومن در حوزه تاریخ بوده و این توان را در حوزه مطالعات شیعی در بخش تاریخ ایران صفوی به‌کار گرفته است؛ بخش‌هایی از مهم‌ترین آرای مهدوی این شخص مورد بررسی قرار می‌گیرد که به‌طور پراکنده در خلال آثاری همچون دو کتاب شیعه دوازده‌امامی: «وحدت و تنوع در طول حیات اسلام»؛ و «دوره شکل‌گیری تشیع دوازده‌امامی» و همچنین برخی از مقالات وی مطرح شده است.

۱. معرفی جمعیت شیعه دوازده‌امامی حاضر در عصر غیبت صغرا، که به‌طور طبیعی به حیات و غیبت امام دوازدهم معتقد بودند با عنوان «کوچک‌ترین اقلیت جامعه شیعه».^۳
۲. وجود اختلاف در میان آرای علمای این دوره در مورد «آخرین امام» بودن فرزند امام حسن عسکری علیه‌السلام.^۴ به‌طور مشخص نام بردن از صفار قمی، به‌عنوان «عالمی قائل به آغاز جانشینی امامان پس از امام دوازدهم».^۵
۳. اعتقاد عالمان این دوره به کوتاهی دوران غیبت امام و ظهور قریب الوقوع ایشان.^۶
۴. تأثیر تفکر اعتزالی حاکم بر بغداد در تدوین عقایدی همچون غیبت امام، عصمت ائمه و واگذاری امر اداره جامعه شیعی و پیشبرد اهداف آن، بر عهده عالمان متخصص در الاهیات عقل‌گرای اخذ شده از همان تفکر حاکم، توسط بنی نوبخت.^۷
۵. انکار صریح تعیین هرگونه نماینده‌ای توسط امام دوازدهم با تأکید بر سفرای چهارگانه. به-دلیل ناشناسی این افراد در ممالک اسلامی و نیز عدم اشاره کلینی به مناصب دو سفیر اول در هنگام نقل روایت از ایشان.^۸

۱. همان، ص ۳۳.

۲. نیومن، دوره شکل‌گیری تشیع دوازده‌امامی، ص ۴۵۱.

۳. همان، ص ۱۲۲-۱۲۳.

۴. همان، ص ۲۰۳.

۵. همان، ص ۲۵۱.

۶. همان، ص ۲۰۳.

۷. همان، ص ۱۳۱.

۸. همان، ص ۳۷۷.

۶. اعتقاد بر نگارش کتاب‌های کافی، بصائر و محاسن تحت تأثیر فضای اعتقادی حاکم بر محل نگارش. برای مثال معتقد است احادیث کتاب‌های بصائر و محاسن، متأثر از فضای قم و فشار حاکم بر شیعیان با هدف ایجاد دلگرمی و امیددهی به آنان، مبنی بر بازگشت قریب الوقوع امام مهدی نگاشته شده است.^۱

۷. تردید در ماهیت و تعداد و مدت غیبت با استناد به ۳۱ روایت باب غیبت کافی که برخی از آنان را حاکی از وقوع یک و برخی دیگر را حاکی از دو غیبت دانسته است.^۲

۸. ادعای خشونت‌آمیز بودن قیام امام مهدی عجل‌الله تعالی فرجه و ادعای این مطلب که انگیزه قیام امام صرف گرفتن انتقام رنج و شهادت وارد بر امامان به‌ویژه امام حسین علیه السلام.^۳

۹. رواج باور به امامان دوازده گانه در میان محدثان نیمه اول عصر غیبت صغراً^۴ و وجود روایات مربوط به غیبت در سال‌ها قبل از ابتدای قرن سوم^۵؛ منعکس در کتاب "دوره شکل‌گیری تشیع دوازده‌امامی". این دیدگاه در رد نگاه برخی مستشرقان، مبنی بر فقدان روایتی دال بر این عقیده در قرن اول و دوم هجری، دارای اهمیت زیادی است.

۱۰. اذعان به اعتقاد مسلمانان به مهدویت و زمینه‌سازی این پیشینه برای پیروزی «مختار»، که از شعار مهدویت بهره می‌برد. این نگاه نافی باور کسانی است که تأسیس باور مهدویت را در زمان و در شخص مختار بیان می‌کنند.^۶

۱۱. انتساب اندیشه حق حاکمیت مشروع در دوران غیبت (ولایت فقیه) به دوران بعد از قرن اول غیبت و فقدان چنان اندیشه‌ای در آن برهه.^۷

در مقام جمع‌بندی، آندرو نیومن را می‌توان محققى پرتلاش نامید که با تحقیقاتی گسترده بر برخی از مهم‌ترین منابع مکتوب شیعی در عصر غیبت صغرا، دیدگاه‌هایی ارائه کرده است. اشکالاتی همچون اتخاذ پیش‌فرض‌هایی ناصحیح، عدم مراجعه به کلام علمای تراز اول شیعه در فهم برخی گزاره‌ها، جزئی‌نگری و خلأ جامع‌نگری را می‌توان در کنار محاسنی چون استفاده

۱. همان، ص ۳۷۳.

۲. همان، ص ۳۱۷.

۳. همان، ص ۳۷۴.

۴. همان، ص ۲۱۶.

۵. همان، ص ۲۵۱ و ۳۷۳.

۶. Newman, Twelver Shi'ism: Unity and Diversity in the Life of Islam (The New Edinburgh Islamic Surveys), p.33.

۷. همان، ص ۳۷۸.

از منابع اصیل و اولیه شیعه، گستردگی دامنه تحقیق در موضوعی خاص و تحلیل تاریخی برخی آموزه‌ها، در آثار وی برشمرده.

۳. اتان کلبیگ^۱

بی‌تردید کیفیت مطالعات مهدوی انجام شده، یکسان نبوده و برخی از این نگاره‌ها دارای برتری‌هایی از زوایای مختلف بر دیگر آثار می‌باشد. آثار اتان کلبیگ، دانشمند اسرائیلی دانشگاه عبری اورشلیم^۲ نوعاً از دقت، گستردگی دامنه تحقیقات از منابع اصیل شیعه و عمق نگرشی برخوردار است. او یکی از سرشناس‌ترین استادان شیعه‌شناس اسرائیل است که افراد بسیاری را در زمینه شیعه‌شناسی پرورش داده است. کار عمده او بر روی شیعه دوازده‌امامی است. آثاری که از وی تاکنون انتشار یافته است و تاریخ انتشار هر اثر عبارت است از:

۱. از امامیه تا اثناعشریه، انتشار در سال ۱۹۷۶؛
 ۲. برخی دیدگاه‌های شیعی در مورد جهان پیش از طوفان حضرت نوح، انتشار در سال ۱۹۸۰؛
 ۳. امام و جامعه قبل از دوران غیبت، انتشار در سال ۱۹۸۸؛
 ۴. اعتقاد و قانون شیعه امامی، انتشار در سال ۱۹۹۱؛
 ۵. نخستین کاربردهای اصطلاح اثناعشریه، انتشار در سال ۲۰۰۰؛
 ۶. مکتب تشیع، انتشار در سال ۲۰۰۳؛
 ۷. کلیدواژه‌های "سفیر" و "رجعت" در دائره‌المعارف اسلام، انتشار در سال ۲۰۱۴.
- مهم‌ترین اثر وی مقاله «از امامیه تا اثناعشریه» می‌باشد که در آن به بررسی سیر تحول تفکر شیعه از اعتقاد به امامت بدون انحصار در تعدادی مشخص، تا اعتقاد به امامت انحصاری دوازده امام معین می‌پردازد. او در این اثر با تکیه بر منابع اولیه و معتبر اسلامی، شواهد و قرائن بسیاری، اعم از تاریخی و حدیثی در اثبات این نگاه ارائه می‌کند. برای نمونه او به مطرح نبودن نظریه ویژه شیعه دوازده‌امامی و عقاید خاص آن در زمان رحلت امام عسکری علیه‌السلام اشاره کرده و به عدم اشاره صفار قمی در بصائر الدرجات و نیز برقی در المحاسن به موضوع غیبت و دوازده امام استشهد می‌کند.^۳

وی همچنین در مقام بیان شیوه شکل‌گیری نظریه غیبت در شیعه، این نکته را بیان می‌کند که فشار شدید به امامان آخر و کمک اندیشه غیبت به شیعه برای بازسازی و امیدبخشی به خود،

^۱. Etan Kohlberg.

^۲. Hebrew University Of Jerosalem.

^۳. Kohlberg, From Imāmiyya to Ithnā-ashariyya.

موجب شد تا عقیده حیات امام و زندگی درخفای او مورد قبول شیعیان واقع شود تا تمامی آمال و آرزوهای اقلیتی که مدتی طولانی تحت رنج و عذاب بوده، در او به عنوان "منجی" تبلور و تمرکز یابد.^۱

کلبه‌گ در اثر دیگر خود با نام «نخستین کاربردهای اصطلاح اثنا عشریه» به تفصیل در مورد همین عنوان، به کاوش و تحلیل پرداخته است. او سابقه این اصلاح را به قرن چهارم، و به کار رفته در کتاب *الفرق الشیعه* حسن بن موسی نوبختی منتسب می‌کند.^۲ او با مقوله مسئله کاربرد اصطلاح اثنا عشریه و نیز فرزندی امام مهدی برای امام حسن عسگری علیه السلام در برخی آثار مانند آثار ابوحاتم رازی (م ۳۲۴ق)، *مقالات الاسلامیین بلخی* (م ۳۱۹ق)، *مقالات الاسلامیین ابوالحسن اشعری* (م ۳۲۴ق) و *مروج الذهب مسعودی* (م ۳۴۵ق)؛ در نهایت این‌گونه نتیجه‌گیری می‌کند که هیچ شاهد روشنی نیست که از اصطلاح اثنا عشریه در دوره غیبت صغرا استفاده شده باشد و معتقد است مثال‌های ذکرشده، یا در تاریخ مشکل دارند و یا لزوماً صریح نیستند. قدیمی‌ترین استفاده قابل استناد را، عبارت مسعودی در *التنبیه و الاشراف* می‌داند که عالمان دوازده‌امامی نیز ترجیح می‌دادند از اصطلاحات قدیمی‌تر استفاده کنند.^۳

اتان کلبه‌گ یکی از مقالات خود را نیز به مسئله‌ای عجیب اختصاص داده و آن جایگاه فرزندان نامشروع در روایات آخرالزمانی است. او معتقد است مقوله ولدالزنا در روایات آخرالزمانی دارای نقش برجسته‌ای است. یکی از آن نقش‌ها در زمینه دوره پیش از ظهور مهدی است که این دوره با علامت ازدیاد نسل ولدالزنا مشخص شده است. مورد دیگر، آن است که در دوران حکمرانی سفیانی همه قدرت‌ها در دست این افراد است و امام علی نیز گوشزد کرده که پیروان دجال غالباً از یهودیان و انسان‌های حرام‌زاده تشکیل می‌شود.^۴ در واقع از منظر کلبه‌گ یکی از شاخص‌های دوره آخرالزمان مقوله ولدالزنا و نقش چنین افرادی در حاکمیت و در مسائل اجتماعی است.

در مقام جمع‌بندی این شخصیت، نکاتی از قبیل دقت نظر، کاوش گسترده، بررسی تطبیقی موضوعات بین منابع و اشخاص متعدد به چشم می‌خورد. از سویی دیگر، وجود پیش‌داوری‌های متعدد در نگاه وی به آموزه‌های شیعه در آثار وی پررنگ می‌نماید. شاید بتوان چشم‌پوشی از

¹. Ibid.

². Kohlberg, Early attestations of the term "Ithna-'ashariyya", p.350.

³. Ibid, pp.352-344.

⁴. Kohlberg, Some Shi'i Views of the Antediluvian World, p.242.

برخی گزارش‌ها و قرائن را که مخالف آرای وی بوده در همین جهت مورد تحلیل قرار داد. عدم توجه به آرای این شخص در طی حدود چهل سال از مؤلفه‌های ضعف محققان اسلامی و شیعه تلقی می‌شود. توجه بیش از پیش به آرای مستشرقان، به ویژه افراد شاخص فعال در این زمینه لازمه ارتقای کیفیت تحقیقات آنان در زمینه مهدویت می‌باشد.

برخی آثار شاخص سایر محققان غربی پس از دوران انقلاب اسلامی

برخی از برجسته‌ترین آثار در بردارنده آرای مهدوی محققان صاحب‌نظر غربی در دوران بعد از انقلاب اسلامی ایران عبارت است از:

۱. کتاب *دولت و حکومت در اسلام قرون وسطی*، اثر آن لمبتون؛^۱ کتابی است که در آن آموزه غیبت و رجعت امام (اعم از ظهور و رجعت مصطلح) بسیار مورد توجه قرار گرفته است. در این کتاب مقوله‌های ذیل مطرح شده است: نظریه شیعه در باب حکومت ائمه،^۲ دیدگاه‌ها به دو عقیده غیبت و رجعت در دو قرن نخست اسلام و تعریف این عقاید ذیل تفکرات غلات؛^۳ همچنین دیدگاه‌های شیخ صدوق در عقاید شیعه در مورد مسئله امامت (لزوم وجود حجت‌های الهی در زمین) و مسئله امامت و ویژگی‌های امام دوازدهم^۴ باورهای منجی‌گرایانه حکام صفوی؛^۵ دیدگاه‌های برخی شخصیت‌های مذهبی شیعه در مورد ارتباط شاهان صفوی با امام عصر عجل‌تعالیه؛^۶ باورهای امامت و حکومت نزد اسماعیلیه؛^۷ باورهای اسماعیلیه بر وجود مهدی از نسل علی در فرزندان اسماعیل، پسر امام صادق عجل‌تعالیه؛^۸ دیدگاه‌های فیلسوفانی از جمله فارابی در مورد مدینه فاضله و تطبیق آن بر حکومت امام مهدی عجل‌تعالیه در آخرالزمان.^۹ قابل ذکر است که این شخصیت، یک ایران‌شناس برجسته نیز محسوب می‌شود.

¹ Ann K. S. Lambton.

² Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, pp.219-241.

³. Ibid, pp.219-220.

⁴. Ibid, p.223.

⁵. Ibid, p.226.

⁶. Ibid, p.275.

⁷. Ibid, pp.288-360.

⁸. Ibid, p.288.

⁹. Ibid, p.316.

۲. کتاب *پایان دنیا در اسلام*، اثر کینث کراگ^۱. وی در این کتاب به‌طور مستقیم و مبسوط به باورهای منجی‌گرایانه مسلمانان، به‌ویژه شیعیان می‌پردازد.
۳. کتاب *آخرالزمان از دیدگاه تاریخ اسلامی*، مقالات تشیع، مقاومت و انقلاب؛ شیعه در تاریخ اسلام، زبان سیاسی اسلام، یهودیان اسلام، اسلام و غرب، اثر برنارد لوئیس^۲. وی در آثار ذکر شده، به آموزه مهدویت و نقش آن در مناسبات سیاسی اجتماعی شیعه توجه وافری داشته است. نیز در باب مسائلی همچون تمایزات اعتقادی شیعه و سنی در باب حکومت^۳، جایگاه ممتاز امام در اندیشه شیعه^۴ و ویژگی‌های امام دوازدهم شیعیان^۵ مطالب در خور توجهی نگاشته است. وی فردی بسیار شناخته شده در جهان است که کتاب‌ها و مقالات او در موضوعات مختلف سیاسی و عقیدتی مورد توجه است. او به علت یهودی بودن، به اسرائیل دلبستگی زیادی دارد و همچنین یکی از مراجع اسماعیلیه شناسی جهان به حساب می‌آید. این دو ویژگی بر نگاه او به شیعه و آموزه مهدویت آن تأثیر به‌سزایی داشته است.
۴. کتاب‌های *مذهب و سیاست در ایران: شیعه از سکوت تا انقلاب*، ایران و جهان اسلام: مقاومت و انقلاب، مقالات ایران، حل معما: دیدگاه یک مورخ، تشیع و انقلاب، ایران مدرن: ریشه‌ها و علل انقلاب، اثر نیکو کیدی^۶. وی در بخش‌های متعددی از آثار خود به ارتباط انقلاب اسلامی ایران با آموزه مهدویت به‌عنوان زمینه‌ها و علل آن پرداخته است.
۵. کتاب‌های ولایت در شیعه *اثنا عشری در دوران غیبت امام معصوم (علیه السلام)*، سفیانی در میان سنت و تاریخ، عبدالله بن زبیر و روایات آخرالزمانی مهدی، پیشگویی‌ها در حمص در عهد بنی امیه، کلیدواژه المهدی، سفیانی، امامت و شیعه در دائره المعارف اسلام^۲، اثر ویلفرد مادلونگ^۷.
۶. کتاب *تصورات غلط در مورد جایگاه فقهی/قانونی علمای ایران*، شیعه اثنا عشری: نظریه حقوقی سیاسی و ولایت قانونی، مدخل "امام حسن عسکری" در *دایره المعارف اسلام* اثر

¹ Kenneth Cragg.

² Bernard Lewis.

^۳. لوئیس، زبان سیاسی اسلام، ص ۱۸۵.

^۴. همان، ص ۱۸۴.

^۵. همان.

⁶ Nikki R. Keddie.

⁷ Wilferd Madelung.

ژوزف الیاش^۱. وی که اطلاعات بسیار دقیقی از باورها، منابع، شخصیت‌ها و فقه شیعه داشته است، در آثار خود به‌طور نسبتاً دقیقی به معرفی عقاید شیعه و ویژگی‌های این مکتب می‌پردازد. بیان وجه انحصاری عقاید شیعه مبنی بر باورداشت غیبت امام در عین حیات وی^۲، سعی در اثبات نامشروع بودن حکومت غیر امام در دوران غیبت با استناد به عدم صدور جواز این امر برای وکلای چهارگانه^۳؛ دیدگاه علما نسبت به نمایندگی فقها از جانب امام غایب^۴؛ توصیف نسبتاً مفصل از حدیث عمر بن حنظله در بحث ولایت فقیهان^۵؛ بیان عاملیت ضرورت‌های عملی و اجرایی همراه با ملاک‌های عقلانی الاهیات شیعه دوازده‌امامی، در صدور اجازه نانوخته توسعه مفهوم اجتهاد، بعد از غیبت کامل امام، با پروبال‌یابی شاخه اصول فقه^۶؛ انکار مشروعیت ادعای جانشینی امام دوازدهم در زمان غیبت ایشان با استناد به عدم وقوع این ادعا توسط وکلای چهارگانه و همچنین، فقدان دلیلی مبنی بر جواز دریافت خمس توسط علمای با ادعای نمایندگی یا عاملیت از جانب امام^۷؛ بیان نسبتاً دقیق امکان رؤیت امام غایب در خواب یا بیداری در عین عدم ترتب آثار حقوقی و اعتقادی بر این دیدارها^۸؛ از جمله مباحث مطرح در دو مقاله الیاش می‌باشد.

۷. کتاب *الاهیات و جامعه در قرن دوم و سوم هجری*، آغاز الاهیات اسلامی، اثر ژوزف فان اس^۹. وی فردی پرتلاش در حوزه مطالعات اسلامی، به‌ویژه فرقه‌های اسلامی است که آرای بی‌غرضاً منحصربه‌فرد در حوزه مهدویت دارد. اشاره به شکل‌گیری ایده مهدویت در میان مسلمانان پس از رحلت پیامبر، به‌عنوان رهبری دنیوی که عدالت را در آخرالزمان حاکم می‌کند^{۱۰} وجود انتظارات آخرالزمانی و هزاره‌گرایانه از همان آغاز اسلام و زمان پیامبر که

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

¹ Joseph Eliash.

² Eliash, *The Ithnā'asharī-Shī'ī Juristic Theory of Political and Legal Authority*, p.27.

³ Ibid.

⁴ Eliash, *Misconceptions regarding the Juridical Status of the Iranian 'Ulama*, p.11.

⁵ Ibid, p.12.

⁶ Ibid, p.15.

⁷ Ibid, pp.17-18.

⁸ Ibid, p.24.

⁹ Josef van Ess.

¹⁰ Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. Und 3. Jahrhundert Hidschra*, p.4.

القای قریب الوقوع بودن آخرالزمان می‌شد؛^۱ اشاره به اعتقادات منجی‌گرایانه فرقه‌های سبائیه و تطبیق مهدی بر اشخاص مختلف توسط ایشان؛^۲ اشاره به اعتقادات فرقه‌های مختلف شیعی در مورد امام مهدی علیه السلام و غیبت ایشان؛^۳ بخشی از دیدگاه‌های وی به مهدویت شیعی می‌باشد.

۸. کتاب عبارات آخرالزمانی در جهان اولیه اسلامی، اثر مایکل گریگوری مورونی.^۴
 ۹. کتاب‌های انقلاب ایران و بازتاب جهانی، آینده اسلام، تاریخ اسلام آکسفورد، اسلام و سیاست آکسفورد، جنگ نامقدس: ترور به اسم اسلام، ایران در تقاطع، اثر جان اسپوزیتو.^۵
 وی فردی پرکار در زمینه معرفی اسلام به غربیان در عصر کنونی است و در این زمینه کتاب‌های ازشمندی نگاشته است. اشاره به شکل‌گیری تفکر شیعی در صدر اسلام؛^۶ عدم تحقق آرمان‌های شیعه به دلیل زندگی تحت خلافت سنیان از یک‌سو و غیبت و اختفای امام از سوی دیگر؛^۷ به رسمیت نشناختن مشروعیت مذهبی حاکم دنیایی توسط علمای شیعه در عین ناگزیری پذیرش واقعیت حکومت ایشان؛^۸ تغییر دیدگاه شیعه در باب حکومت از مشاوری به حاکم به زعامت حکومت در قالب مسئله ولایت فقیه توسط امام خمینی؛^۹ باور به هدف قرار دادن مکان‌های مقدس شیعیان توسط اهل سنت افراطی، با هدف تضعیف یکی از منابع قدرت و الهام شیعیان و باور ایشان به بازگشت مهدی؛^{۱۰} حل معضل ناپدید شدن امام دوازدهم با ارائه دکترین غیبت؛^{۱۱} از جمله آرای منعکس شده در آثار این محقق می‌باشد.

^۱ Ibid, p.7.

^۲ Ibid, p.286.

^۳ Ibid, p.145.

^۴ Michael Gregory Morony.

^۵ John L. Esposito.

^۶ جان اسپوزیتو، انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن، ص ۴۲.

^۷ همان، ص ۴۵.

^۸ همان، ص ۵۱.

^۹ همان، ص ۵۳.

^{۱۰} همان، ص ۸۰-۸۱.

^{۱۱} همان، ص ۵۲.

۱۰. کتاب *تاریخچه‌ای از روایات آخرالزمانی در اسلام اولیه* و مقاله تاریخ‌گذاری روایات آخرالزمان در کتاب حدیث پژوهی در غرب، نوشته مونتسکی اثر مایکل کوک^۱.
۱۱. کتاب *پیروی از امام: مقدمه‌ای بر اسلام شیعی*، اثر یوهان ترهار^۲.
۱۲. کتاب‌های تشیع، اسلام شیعی: از مذهب تا انقلاب، فاطمیان و سنت‌های تعلیمی علمی آنان، *امپراتوری مهدی و صعود فاطمیان*، اثر هایتس هالم^۳. این دانشمند آلمانی متخصص شیعه‌شناسی بوده و در این زمینه صاحب‌نظر محسوب می‌شود. سرچشمه گرفتن تشیع از محافل عربی کوفه، تجلی روحیه ایرانی بودن آن (که مدت‌ها عقیده بر آن بوده است) و یا انتقام ایران‌گرایی آریایی از اسلام و اعراب^۴؛ انتساب ریشه مهدویت و غیبت به مختار و قیام وی^۵؛ برابری اعتقاد به امام غایب یا پنهان با عقیده به امام زنده حاضر^۶؛ نفی ولادت امام مهدی و وفات بدون فرزند امام عسگری^۷؛ شیوه شکل‌گیری دکتترین ولایت فقیه در زمان غیبت^۸؛ بخشی از دیدگاه‌های هالم در زمینه مهدویت است.
۱۳. کتاب *اسلام شیعی، فرقه‌ها و تصوف: ابعاد تاریخی، افعال مذهبی و ملاحظات روش‌شناسی*، اثر فردریک دی یونگ^۹.
۱۴. کتب در میان کتاب مقدس و قرآن: فرزندان اسرائیل و خودتصویری اسلامی، آخرالزمان و مشروعیت در روایات اسلامی: ظهور رهبران دوازده گانه، اثر یوری روبین^{۱۰}.
۱۵. کتب *اسلام شیعی عقاید و ایدئولوژی، امام غایب: تاریخ شیعه در ایران*، سیاست اسلامی ایران، تفکر امروزی ایران مدرن: ریشه‌ها و نتایج انقلاب، اثر یان ریچارد^{۱۱}.

¹ Michael Cook.

² Johan ter Haar.

³ Heinz Halm.

⁴ Halm, Shi'a Islam: From religion to revolution, p.45.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid, p.68.

⁷ Ibid, p.73.

⁸ Ibid, pp.78-81.

⁹ Frederick de Jong.

¹⁰ Uri Rubin.

¹¹ Yann Richard.

۱۶. کتاب‌های سؤال مسیحی از اسلام/اولیه، محمد و خلافت در تاریخ اسلام آکسفورد، اثر فِرد دونر^۱. وی فردی معروف در زمینه اسلام‌شناسی در آمریکاست و در زمینه تشیع و مهدویت آرایه‌ای در برخی آثار وی منعکس شده است. از جمله این دیدگاه‌ها می‌توان به تقسیم شیعه به دو جناح اهل سکوت و فعال^۲ قیام ابن تومرت و ادعای مهدویت او^۳ اشاره کرد.

۱۷. مدخل "مهدی" در دایرة المعارف جهان اسلام آکسفورد، اثر رابرت کرامر^۴.

۱۸. کتاب سفرای امام دوازدهم در دوره تکوین شیعه دوازده‌مامی، بحث نمایندگان (نواب) مهدی در دائرة المعارف ایرانیکا، از جمله آثار ورنه کلم^۵ می‌باشد. وی شیعه‌شناسی برجسته در آلمان و ناشناس در ایران است. ورنه کلم به نقش سفرای در شکل‌گیری نگاه کنونی مهدویت در میان شیعیان امامیه پرداخته و مسائلی چون غیبت را ابزاری برای علمای عصر پس از امام عسکری علیه السلام به منظور تثبیت موضوع نزد شیعیان می‌داند.^۶

۱۹. کتاب روی کار آمدن شیعیان برون‌گرای دوازده‌مامی در عصر صفویه و تحکیم آن در سایه علامه محمدباقر مجلسی، تشیع و تحول در عصر صفوی، انتظار پایدار برای [ظهور] امام: معمایی حل نشده، "انتظار" در شیعه دوازده‌مامی، اثر کالین ترنر^۷.

۲۰. کتاب اهمیت کتاب الفتن ابن حماد در نگاه منجی‌گرایانه مسلمانان، اثر جردی آگاده^۸. برخی دیدگاه‌های مهدوی وی عبارتند از: علت توجه غربیان به منجی‌گرایی اسلامی در دو قرن اخیر: مواجهه و حتی شکست انگلیس، بزرگ‌ترین قدرت زمانه با چند جریان منجی‌گرایانه، از جمله مهدی سودانی یا در سومالی و نیز ظهور یک مدعی مهدویت در مراکش و...^۹ ادعای ساختگی بودن روایات مهدویت و عدم اصالت آن‌ها، مستنداً به کتاب نعیم بن حماد^{۱۰}: تحلیل اعتقادات منجی‌گرایانه نعیم بن حماد.

^۱. Fred McGraw Donner.

^۲. دهقانی‌آرانی، بررسی سیر مهدی‌پژوهی مستشرقان در ۱۵۰ سال اخیر، ص ۷۵.

^۳. همان.

^۴. Robert S. Kramer.

^۵. Verena Klemm.

^۶. دهقانی‌آرانی، بررسی سیر مهدی‌پژوهی مستشرقان در ۱۵۰ سال اخیر، ص ۶۰.

^۷. Colin P. Turner.

^۸. Jordi Aguadé.

^۹. دهقانی‌آرانی، بررسی سیر مهدی‌پژوهی مستشرقان در ۱۵۰ سال اخیر، ص ۷۴.

^{۱۰}. همان، ص ۷۸.

۲۱. کتاب شیعه، مقاومت و انقلاب (مقدمه)، اثر مارتین کرامر^۲.

نتیجه‌گیری

گونه‌شناسی و طیف‌بندی نگاه محققان غربی به آموزه مهدویت گستره بسیار وسیعی دارد؛ اما با توجه به سیل گسترده توجهات جامعه سیاسی، مذهبی و علمی غرب به اسلام و انجام مطالعات شیعه‌شناسانه و در ادامه همین راه، ورود به حوزه راهبردی‌ترین آموزه اسلام، یعنی "مهدویت"، آشنایی با اشخاص و آثار این جامعه، برای محققان شیعه، امری ضروری می‌نماید. بدین منظور لازم است نهادهای سیاست‌گذار حوزوی و دانشگاهی با اتخاذ تدابیری، زمینه را برای آشنایی هرچه بیشتر محققان و دانش‌پژوهان داخلی، با جامعه علمی شیعه‌پژوه غرب، به‌خصوص افرادی که در سال‌های اخیر به تحقیق در حوزه مهم مهدویت روی آورده‌اند، فراهم کنند. از جمله نتایج قابل پیش‌بینی به فعلیت رساندن این قوه در جامعه علمی کشور، می‌توان به این موارد اشاره کرد: استفاده از برداشت‌های صحیح آن‌ها به‌عنوان قاتلان غیرشیعی در مواجهه با مخالفان تفکرات شیعه؛ پاسخ‌گویی به شبهات و رفع علمی ایرادهای آن‌ها (به‌عنوان مراجع جهانی معرفی شیعه) به منظور معرفی سیمای حقیقی شیعه در دنیا. بهره‌مندی از روش‌های متنوع و به‌روز پژوهش و در نهایت دستیابی به جایگاه‌های معتبر علمی، به‌عنوان مراجع اصیل معرفی در سطح بین‌المللی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

^۱ همان، ص ۸۱.

^۲ Martin Kramer.

۱. اسپوزیتو، جان. انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن، ترجمه محسن مدیرشانه‌چی، باز، تهران، ۱۳۹۳ش.
۲. دهقانی‌آرانی، زهیر، بررسی سیر مهدی پژوهی مستشرقان در ۱۵۰ سال اخیر، رساله منتشر نشده دکتری، پردیس فارابی دانشگاه تهران، دانشکده الهیات، گروه مدرسی معارف، قم، ۱۳۹۷ش.
۳. لوئیس، برنارد، زبان سیاسی اسلام، ترجمه غلامرضا بهروزی لک، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۸۵ش.
۴. مک کانت، ویلیام، رستاخیز داعش، ترجمه قدیری، حامد، نشر اسم، تهران، ۲۰۱۵م.
۵. نیومن، آندرو، دوره شکل‌گیری تشیع دوازده‌امامی، ترجمه مؤسسه شیعه‌شناسی، قم: شیعه‌شناسی، قم، ۱۳۸۵ش.
6. Brunner, Rainer. Islamic ecumenism in the 20th century: the Azhar and Shiism between rapprochement and restraint. Leiden; Boston: Brill. (2004).
7. Cook, David; Contemporary Muslim Apocalyptic Literature, Syracuse: Syracuse Univ. Press. (2005).
8. Cook, David; Martyrdom in Islam, Cambridge: Cambridge University Press. (2007).
9. Cook, David. Messianism in the Shiite Crescent. In Current trends in Islamist ideology. Washington, D.C.: Hudson Institute, Center on Islam, Democracy, and the Future of the Muslim World. (2011).
10. Cook, David; Studies in Muslim Apocalyptic, Darwin Press, Princeton. (2003).
11. Cook, David; 'The Book of Tribulations: The Syrian Muslim Apocalyptic Tradition': An Annotated Translation by Nu'aym b. Hammad al-Marwazi, Edinburgh University Press; Ant Tra edition. (2017).
12. Cook, David; Understanding and Addressing Suicide Attacks: The Faith and Politics of Martyrdom Operations, Greenwood, Praeger Press. (2007).
13. Cook, David; Understanding Jihad, Berkeley: University of California Press. (2005).
14. Cook. Michael. Hagarism: The Making of the Islamic World. (1977).
15. Eliash, Joseph. The Ithnā'asharī-Shī'ī Juristic Theory of Political and Legal Authority, in Studia Islamica (Vol. 29, pp. 17-30). Paris: Brill. (1969).
16. Eliash, Joseph. Misconceptions regarding the Juridical Status of the Iranian 'Ulama, in International Journal of Middle East Studies (Vol. 10, pp. 9-25). London: Cambridge University Press. (1979).
17. Esposito, John L. Iran at the Crossroads. In Basingstoke: Palgrave Macmillan US. (2011).

18. Esposito, John L. *The Future of Islam*. In Oxford: Oxford University Press. (2013).
19. Ess, Joseph van. *Theologie und Gesellschaft im 2. Und 3. Jahrhundert Hidschra*. New York: Walter d Gruyter. (1991).
20. Ess, Joseph van. *Der Eine und das Andere: Beobachtungen an islamischen*. New York: Walter d Gruyter. (2011).
21. Filiu, Jean-Pierre. *Apocalypse in Islam*. (M. B. DeBevoise, tran). Berkeley: University of California Press. (2011).
22. Gleave, Robert. *Velayat-e Faqih*. In *Encyclopedia of Islam and the Muslim World* (Vol. 2, pp. 722-723). Farmington Hills: Gale. (2016).
23. Halm, Heinz. *Shi'a Islam: From religion to revolution*. Princeton, NJ: Markus Wiener Publishers. (1997).
24. Keddie, Nikki R. *Shi'ism and Revolution*. In *Religion, Rebellion, Revolution* (pp. 157-182). London: Palgrave Macmillan. (1985).
25. Kohlberg, Etan. "From Imāmiyya to Ithnā-'Ashariyya." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, vol. 39, no. 3, pp. 521–534, (1976).
26. Kohlberg, Etan. "Some Shī'ī Views of the Antediluvian World." *Studia Islamica*, no. 52, pp. 41–66. JSTOR, www.jstor.org/stable/1595361, 1980.
27. Lambton, Ann K. S. *State and Government in Medieval Islam* New York: Oxford University Press. (1981).
28. Landau, Yehezkel. (n.d.). *Shi'ite Mahdism and Jewish Messianism: The Ambivalent Mingling of Piety and Politics*.
29. Leaman, oliver. *The Mahdi as a Source of Doctrinal Differentiation in Islam*. *The Bright Future*, 6(0), 60-74. (2011).
30. Mervin, Sabrina. *Les Autorités religieuses dans le chiisme duodécimain contemporain*. *assr Archives de sciences sociales des religions*, (125), 63-77. (2004).
31. Newman, Adnrew. *Twelver Shi'ism: Unity and Diversity in the Life of Islam* (The New Edinburgh Islamic Surveys). United Kingdom: Edinburgh University Press. (2013).
32. Scarcia, Gianroberto, : *I TRATTI 'NEO—BÀBI' DEL KHOMEINISMO*. In *Oriente Moderno* (Vol. 62, pp. 91-101) Italian: Istituto per l'Oriente C. A. Nallino. (1982).
33. Turner, Colin P. *ISLAM: The Basics*. New York: Routledge: Taylor and Francis. (2006)
34. Turner, Colin P. *Still Waiting for the Imam: The Unresolved Question of intizār in Twelver Shi'ism*, (15), 29-47. (1993).